

Trauma és utópia

NEMES Z. Márió

(Nádas Péter: *Világló részletek. Emléklapok egy elbeszélő életéből I–II.* Jelenkor, 2017)

A *Világló részletek* „idomtalan nagyszerűsége” (Radnóti Sándor) a kötettel kapcsolatos kritikus érzések ambivalenciáját, illetve a szöveg esztétikai és formai karakterének ellentmondásosságát egyaránt jelzi.¹ Radnóti Sándor találó kifejezése a klasszikus esztétikai minőségek szép melletti és/vagy szembeni régióira utal, a fenséges és a rút világára, ahol a formátlan nagyság dinamikája a szép organikus és humánus egységalkazatát fenyegeti. Az idomtalanlás a titánit, az „átfoghatatlan óriásszerűséget” is játékba hozza, ami Nádas világregényeit ismerve nem meglepő, ugyanakkor ez az átfoghatatlanság „ormótlan”, tehát fenyegetően diszharmonikus, ahogy a *Párhuzamos történetek* „párhuzamossága” is a polgári-humanista formaeszményekről való lemondást sugározta. Önéletrajzi szövegről van szó, de lehet-e egy emberi élet — megírása — idomtalan és nem-emberi? Bruno Latour híres szentenciája ugrik be ennek kapcsán, miszerint sohasem voltunk modernnek, ami azonban azt is jelenti, hogyha komolyan vesszük a (poszt)modernitás (ön)kritikai reflexióját, akkor sohasem voltunk humánok, legalábbis a modernista humanizmus imperatívusza szerint.

Az önéletrajzírásba, vagyis a humanizmus antropológiai organonjába — mely Dilthey szerint a legkitünőbb és leginkább instruktív forma, amelyben az élet megértésével találkozunk — belefoglalt inhumán idomtalanlás válik számomra a *Világló részletek* energiacentrumává. Antiaufklérista önéletrajz? Amennyiben a memória és értelem lényegelvű összjátékában megértett saját életet és önteremtést tartjuk e műforma esszenciájának akkor minden bizonnyal, hiszen Nádas a folyamatos nem-értés apologétájaként nyilatkozik meg, ugyanakkor a projekt idomtalanlása paradox módon épp annak köszönhető, hogy a modernista esztétikai ideológia szívében képződik meg. Vagyis nem a Bildung egyszerű kitörlése itt a szöveg céltételezése, hanem a Bildung nem-értésként való *leleplezése*. Az önazonosság felvetésének és elvetésének kettős gesztusában az Én önmagával való radikális nem-egyidejűsége tárul fel az emlékezésírást strukturáló erőként. Bildung = autizmus. Ugyanakkor a Nádas-féle autista elbeszélő épp azáltal válik önelbeszélővé, hogy önmagát a félreértések-félrehallások mentén nyomozza az érzékelés és az emlékezés megbolygatott, megbontott és zilált összefüggéseiben. Kérdésként íródna meg az én alakzatai, de ez az autista önkérdés még mindig formálás, noha a *Világló részletek* szubjektum- és világformái a modernitás roncsparanorámájában, egy alapító trauma mágneses terében keringenek.

Az idomtalanlás ebben az összefüggésben a Nádas-szöveg extenzív karakterére is utal, miszerint az autista önkutatás folyamatosan szétírja a polgári bensőségesség elzárt zónáit a családtörténet és a társadalomtörténet irányában. Nem a perspektíva totalizálásáról van szó, hiszen ehhez a pozíciók szintetikus rögzítésére, illetve az emlékezésírási időbeliségében történő megalapozódásra lenne szükség. Inkább a Latour-féle hibridizáció irodalmi formájáról beszélhetünk, mely a modernitás központi programját, a tisztaság/tisztátalanság párhuzamos *gyártását* mutatja fel. Latour szerint léteznek egyfelől ún. translációs gyakor-

latok, melyek a természet és kultúra hibridjéből álló keverékeket hoznak létre, míg a purifikációs gyakorlatok másfelől az emberi és a nem-emberi lények szféráját különítik el.² A gyakorlatok két típusa kreatív paradoxont alkotva egybefonódik, amiben a modernitás ideológiai hasadtsága mutatkozik meg, hiszen a purifikáció végső soron eredménytelen, mert lehetetlen teljesen elkülöníteni a természetet és a kultúrát, emberit és nem emberit. A *Világló részletek* idomtalan, hibrid és heterogén szöveg-halmazában irodalmi és nem-irodalmi szövegműfajok sokasága keveredik el egymással, ami a természetit, társadalmi, történelmi és a személyes-szenzuálist nem engedi valamiféle ideologikus tisztaság nevében elkülöníteni, hiszen épp ezeknek az antropológiai zónáknak, rétegeknek, üledékeknek a folyamatos egymásra lapulása és irritációja képzi meg az emlékezés inhumán nehézkedését.

„És legyen az értelmező leírások tárgya bármi, az eddigi életműből akár ismerős, akár ismeretlen, vagy akár másként megismert dolog, helyzet, helyszín, személy vagy esemény, a gyerekként tapasztaló Nádas és a felnőttként először fényképező, majd elbeszélő Nádas önazonosságának alapja minden esetben: az értelmezésre váró érzékelés elemi bizonyossága, a fogalom előtti »tisztá képek«, tágabban tiszta érzetek (fény-, szín-, forma-, hang-, szag-, ízlelt és tapintott érzetek) felfokozott érzékelése, egyfelől a nevelődési önéletírás hőseként, másfelől elbeszélőjeként, amiből aztán tényleg elbeszélő önazonosság, végigmesélt történet lesz. Végül pedig ez a személyes érzékeléstörténet terebélyesedik, párhuzamban a beszédteret kitöltő nyelvjátékok eklektikájának fokozódásával, átfogó igényű család-, sőt országtörténeté — telis-tele érdekfeszítő leírásokkal városrészekről, utcákról, épületekről, lakásbelsőkről, tárgyokról; továbbá emlékezetes portrékkal közeli és távoli családtagokról, tanárokról, barátokról, művészekről, hithű vagy korrupt kommunistákról...” — írja ennek kapcsán Bazsányi Sándor,³ ugyanakkor én kifejezetten problematikusnak érzem az „*elbeszélő önazonosság*” és a „*végigmesélt történet*” totalizáló képzetét, hiszen a „*terebélyesedés*” helyett sokkal inkább az ormótlan indázásban és az átlátszatlan burjánzásban ismerem fel azt a tapasztalatot, amit olvasóként is megkövetel(het) tőlem a nem-értés autista antropológiája. Az autizmus adminisztrálható — hogy Nádas egy régebbi öndefiníciós kifejezésére utaljak —, de nem lehet hegeli Aufhebung tárgya. Az adminisztrálás ebben az összefüggésben maga az emlékezésírási, ugyanakkor ennek a tisztasági gyakorlatnak része a tisztátalanság gyakorlása is, vagyis nem kiűzzük vele az intranszparencia kísérteteit, hanem meg is idézzük, bemutatjuk és működtetjük őket a szöveg eseményében.

A családfa (meg)tisztítása és társadalomtörténeti horizontban való „átvilágítása” az egymásra íródó saját és idegen szövegek dinamikájában tehát nem csupán a megértést, hanem az igazság(ok)

¹ Vö. RADNÓTI Sándor: *Szilénosz emlékiratok* = Jelenkor, 2017/július–augusztus, 885–890.

² Vö. Bruno LATOUR: *Sohasem voltunk modernek*, ford.: GECSER Ottó, Osiris, Budapest, 1999, 11–30.

³ BAZSÁNYI Sándor: *Miért zuban a kismadár?* = Műút, 2017/062, 38.

megvonását is performálja, mert az apák, anyák, nagyszülők és rokonok életein történő átutazás olvasói tapasztalatát az összevarodás, a beárnyékolás és az obscuritas kíséri. A dokumentumokkal való „hitelesítés” adminisztratív gesztusaiban folyamatosan ott lappang a „fikcionalitás önfeltárásának” (Wolfgang Iser) a lehetősége, miszerint a saját és idegen egyként nem függetleníthető nyelvi, mediális és ideologikus konstrukcióktól. „A valóság variabilitása láttán számomra szóbeli közlései tűnnek hitelesebbnek, velem szemben ugyanis semmi oka nem volt rá, hogy torzítson, cenzúrázza az emlékezetét vagy hazudjon, ellenkezőleg titkon mintegy rám akarta bízni a valódi életét, szenvedélyesen osztotta meg velem élményeit, bár tudom, hogy miként van az ember a saját emlékezetével, mégis a saját emlékezetemhez tartom magam, azaz a szóbeli közléseihez, ám óvatosan kiegészítem a jegyzőkönyv és a memoár adataival, vagy ezekkel ellenőrzöm a saját emlékezetemet, s nem csupán ebben az egy esetben.” (I. 172) A fenti idézet jól jellemzi a Nádas-féle szöveg- és múltgondozást, hiszen a „*valóság variabilitására*” tekintettel a dokumentum, a jegyzőkönyv és a memoár épp annyira relatív, mint a „*saját emlékezet*”, ugyanakkor ez mégsem lehetetleníti el, sőt inkább fokozza a dokumentum iránti igényt, hiszen az „*ellenőrzés*” itt az adminisztráció fenti struktúrájára utal. Arra, hogy a tisztaság modernista igazságmédiumai csak kölcsönös erodálódásban, hibridizációban és vitában képesek felmutatni azt a tisztátalan valóságot, amire az emlékezetírás Latour-féle termelése irányul.

Talán már az előzőekből is látszik, hogy a *Világló részleteket* alapvetően irodalomantropológiai perspektívából szeretném megközelíteni, ami azonban épp az idomtalan, iradatlan és ormótlanság extenzív karakterjegyei miatt nem egyszerű feladat, hiszen sokszor egymással össze nem egyeztethető embertani rétegek, mintázatok és működések épülnek egymásra ebben az antropológiai gépezetben, ezért a jelen keretek között szükségképp csak egy konkrét antropológiai rétegstruktúra megvilágítására van lehetőségem. Nádas szemléletére — épp az adminisztrációs jellegből fakadóan — nagymértékben jellemző az ideológiai indíttatás, ami azonban nemcsak ideológiakritikai gyakorlatokban, hanem ideológiatermelésben is megnyilvánul. Mintha a modernista ideológiák leépítése, felbontása és szétírása ellenállhatatlan vágyat ébresztene benne a különböző pszeudo-pszichológiai, filozófiai és antropológiai „ellenideológiák” termelésére is, melyek evidenciastátusza, a nádas életműben betöltött szerepük és helyi értékük távolról sem egyértelmű. Gondolkodásának ez az oldala rendkívül hullámzó színvonalú és sok esetben — főként esszéisztikájában — felveti az öntotalizálás és az esszencializmus gyanúját is.

Az ideológus Nádas és az ideológiakritikus Nádas közti „skizofrén” viszony tehát rendkívül ellentmondásos (akárcsak a modernista és modernitáskritikus Nádasé), ezek a mozzanatok nem is tagolhatóak az életműben a szépirodalom és az esszéirodalom közti műfaji elválasztással, hiszen gondolatok, témák és motívumok folyamatos átmosódását tapasztaljuk. A *Világló részletek* a műfajiság radikális bonyolítása miatt (is) számos ideológiai esz-

mefuttatást, elméleti traktálást tartalmaz, melyeket összeolvasva egyszerre érzem a diffúzió nyelvi-gondolati szabadságát és az egységvágy nyomasztó banalitását. Mindezt persze megint csak vissza tudom vezetni az idomtalan — belülről pervertált — modernség ambivalens pozíciójára, ugyanakkor az 1200 oldalas mű több pontján visszatérő tudatarcheológiai tipológia (archaikus, mitikus, mágikus) például mégiscsak egy olyan metafizikai szintre vezet tovább, ahová én ízlésbeli okokból sem szeretném követni a szerzőt. Ehelyett megmaradnék egy társadalomantropológiai szinten, melyet a trauma és az utópia kölcsönhatásában vélek értelmezhetőnek, vállalva azt a kritikai kockázatot, hogy benne ragadok a Nádas-féle gondolkodás *egyik* regionális antropológiájában.

„A múlt úgynevezett feldolgozására minden megfeszített igyekezet ellenére is úgy tűnik nekem, hogy mi, németek manapság a történelmünket illetően feltűnően vakok vagyunk és hagyománytalanok. Minálunk ismeretlen a szenvedélyes érdeklődés korábbi életformáink és tulajdon civilizációnk sajátosságai iránt, ami át- meg áthatja Nagy-Britannia kultúráját. Ha pedig tekintetünket mégis hátrafordítjuk, különösképp az 1930 és 1950 közötti évekre, akkor az nemcsak odanézés, hanem mindig félrenézés is egyben. Ennélfogva a német írók háború utáni produktumait többszörösen is olyan felemás vagy hamis tudat határozza meg, amely az íróember fölöttébb kényes helyzetének megszilárdítása céljából alakult ki egy erkölcsileg szinte maradéktalanul hitelét veszített társadalomban.”⁴ W. G. Sebald fenti sorai a *Légi háború és irodalom* című zürichi előadásainak előszavában olvasható, és olyan felismeréseket fogalmaz meg a történelemhez való emlékező viszony kérdésében, mely — bizonyos hangsúlyokat máshová helyezve — a magyar társadalmi és irodalmi *amnéziapolitikára* ugyancsak alkalmazható. A *Világló részleteknek* is központi motívuma a „történelemmel szembeni vaksággal és hagyománytalansággal” való küzdelem, melynek eszköze a „*korábbi életformák*” extenzív archeológiája, ebben a konkrét esetben a polgári-liberális hagyomány és a kommunista mozgalmi tudatformák vizsgálata.

A Sebald-szöveget továbbkövetve rábukkanhatunk egy újabb nagyon releváns mozzanatra, amikor a szerző a második világháború utáni német gazdasági csoda antropológiai hátterére kérdez rá, miszerint annak „katalizátora pedig egy teljes egészében immateriális dimenzió: a pszichés energiának az a mindmáig el nem apadó árama, ami az államunk alapjaiba befalazott hullák közösen őrzött titkából eredt, és ami a németeket a háborút követő években szorosabban kötötte még ma is egymáshoz, mint bármilyen pozitív, mondjuk például a demokrácia megvalósításához kapcsolatos célkitűzés valaha is képes volt.”⁵ Az immateriális dimenzió energiája egy olyan katasztrófa materiális beíródásából ered, mely traumaként meghatározza, formálja és „neveli” a túlélők generációját. A légi háború, a német városok felégetése megakasztja, kibillenti és deszinkronizálja a történelmi tudatot,

hiszen a katasztrófa eseménye — a Benjaming olvasó Sebald számára — a történelem természeté váló visszaváltozásának eseménye, melynek során az emberiségtörténet anyagtörténetté alakul át. A történelem „újraindítható” ugyan, de ez nem jelenti azt, hogy *idomtalan* megszakítása ezzel felszámolódott volna, mert a túlélők történelme épp azáltal töltődik fel kísérteties életerővel, hogy a polgári mindennapok felszíne alatt ott munkál, történik és állandó visszatérésben van az anyagtörténeti krízis. „Egy idegen, érthetetlen nép nekropoliszában vagyunk, kiragadva a polgári létből és a történelemből, visszavetve a ház nélküli gyűjtögetők fejlődési szintjére.”⁶ A túlélő perspektívájából tekintve a város mindig nekropolisz (is), hiszen nem a kísértet értelmeződik az ember felől, hanem fordítva. Az antropológia „hantológiává” (Jacques Derrida), egyfajta kísértettanná változik, mert a túlélés önmagam túlélését jelenti, vagyis hogy túléltem saját halálomat, de ennek ellenére vagy épp ezért még mindig élek.

Sebald szempontjából a történelemszakadásnak ez a traumatikus eseménye azért is válik meghatározó léttörténeti krízissé, mert ő nem csupán egy túlélő, hanem egy *Nachgeboren*, vagyis egy „utánszületett”. Mivel 1944-ben született, nem voltak valós élményei a háború előttről, ami az ő interpretációjában azt jelenti, hogy a háborúban, a háború által született. Vagyis az ő „saját ideje”, életútja és felnövése elválaszthatatlan az idő megbomlásának kríziséből, mely állandósítja benne a szinoptikus látásmódot, hiszen mindig a nekropolisz felől nézi az európai városokat, mert számára nem létezik katasztrófa „előtti” idő. A fenti hantológiai gondolatmenetre visszautalva fogalmazhatunk úgy is, hogy egy halva született túlélőről van szó, aki inkább érti meg magát a kísértetekkel, mint az emberekkel. A *Világló részletek* számos ponton idézi fel Sebald poétikáját. Az önéletrajzi esszényelv regiszterkeverő attitűdje, a fikció és referencialitás közti állandó adminisztrációs küzdelem ilyen találkozási pontokat alkotnak, míg a második kötet Le Vernet-ben játszódó nyomozása akár Sebald-hommage-ként is olvasható. Ugyanakkor én most a „háború általi születés” alakzatát tekintem meghatározónak, hiszen Nádas elbeszélője számára Budapest ostroma jelenti a szubjektumtörténet traumatikus eredetét.

„Az ostrom szó használatával össze lehetett fogni a túlélő események emlékét, amely mértéktelenségével egy ismeretlen, terjedelmében és hatástörténetében azóta sem felfogott és feldolgozott dimenziót nyitott a történeti és teológiai realitásnak, ami egy ilyen semleges kifejezés híján kicsúszott volna a megfogalmazhatóság köréből. Aki az ostrom szót használta, az átélte az ostromot, s egy emberként úgy élte át, mint az urbánus rendet romba döntő katasztrófát, amihez fogható urbánus katasztrófát Európa ezidáig nem élt át. Vidékiek nem használták, mert nem élték át az ostromot, nem is tudhatták, hogy mit jelent az ostrom százket napjának folyamatos humán katasztrófája, s azt sem kérdezték, hogy mit jelenthet az újjáépítés, habár ez a mintegy másfél éves és soha be nem fejezett műveltsor még szorosan az ostromhoz tartozott.” (I. 450) A „*vidéki apokalipszis*” és az „*urbánus katasztrófa*” elkülönítése a háborús emlékezet kontex-

tusában reflektálja a magyar társadalomtörténetet (is) meghatározó vidék–város-dichotómiát, ami ebben az esetben nem az ideológiai elkülönítést, hanem a mikrotörténelmek differenciált felmutatását szolgálja. Az ostrom „*mértéktelensége*” az idomtalan diskurzusába tartozik, mely a „*történeti és teológiai realitás*” feldolgozatlan és/vagy feldolgozhatatlan dimenzióját jelzi, a történelemszakadás emberellenes fenségét. Ugyanakkor ebben a mértéktelenségben és értelmezhetetlenségben hangzik el a Nádas-féle szubjektum első mondata: „*Bácska, Baja, légoltalom — vigyázz!*” Az „első” mondat annak a nyelvi-mentális térnek a lenyomata és üledéke, melyben elhangzik, vagyis a szubjektum helyett a nyelvi tér beszél belőle, noha a szubjektum ebből a beszélteésből talál önmaga nyelvére, pontosabban a „saját” helyére ebben a nyelvben. A légoltalmi üzenetből „összeszedődő” mondat parataktikus szerkezete egy megbomlott tér topográfiáját közvetíti, melynek egyetlen szervezőelve a „*vigyázz!*” felszólító, kérés és/vagy esdeklő kiáltása. Mintha Bácska és Baja egyedül a légoltalmi veszélyben találnának egymáshoz képest helyet, értelmi és topográfiai kapcsolatuk csupán a „*vigyázz!*” mindenkihez szóló személytelen lidércnyomásában kapna értelmet. Miközben ez az „értelem” magának az idomtalan katasztrófának a „nem-értelme”, ami a „halva születő” nyelvi szubjektumot a történelem nekropoliszában való kísérteties időzésre, keringésre és bolyongásra ítéli.

Egy ilyen halva született túlélő ugyanakkor természetesen is találja a kísértetjárást, hiszen nem ismer semmilyen, a légoltalmat megelőző rendet. „A világ romos. A romok alatt oszló hulláktól és a sérült kanalizációtól teli a város levegője bűzös áramlatokkal. Amikor visznek a napfényes utcán a kiégett és leomlott házak rengetegében, a verebek mindenütt élénken csicseregnek a fejekben. Miként lehetne másként.” (I. 283) A szétbombázott Budapest posztapokaliptikus panorámájában a „gyűjtögetők fejlődési szintjére visszavetett” egzisztenciák lézengenek, mely antropológiai állapot a gyermek perspektívájából otthonosnak is tűnhet, és annak ellenére, hogy a történelem — nagyrészt a kommunista hatalomátvétellel, melybe az elbeszélő szülei aktívan bevonódnak — újraindul, az értelem faggatása csak a katasztrófából kiindulva, az idomtalan megszakítást, a megbontott alapot mintegy *körülkérdezzve* lehetséges. „Valamennyien súlyos háborús sérültek és súlyos háborús sérültek leszármazottjai vagyunk Európában. Akkor is, ha tudomást veszünk róla, akkor is, ha semmit nem akarunk tudni róla, mert imbecillisek vagyunk és imbecillisek is kívánunk maradni.” (I. 284) Lehet, hogy ebből a szempontból leegyszerűsíttem a *Világló részletek* nyelvi-fogalmi topográfiáját, mégis azt gondolom, hogy a személyes és a történelmi idő egymásba íródásában egyfajta hurkot képez az ostrom traumája, ami azt eredményezi, hogy Nádas elbeszélője — hasonlóan Sebald narrátoraihoz — minden megelőző és elkövetkező életeseményt e köré az alap nélküli alap köré szervez, amin az életvégi pozíció retorikája sem változtat, hiszen az autista legfeljebb egyre professzionálisabb módon adminisztrálja

⁴ W. G. SEBALD: *Légi háború és irodalom — A rombolás természetrajza*, ford.: BLASCHTIK Éva, Európa, Budapest, 2014, 7.

⁵ W. G. SEBALD: *I. m.*, 21.

⁶ W. G. SEBALD: *I. m.*, 44.

rálja. Az utópikus és traumatikus tudat kölcsönösen átjárja egymást ebben a térdinamikában, ugyanakkor „egyesítésük” robbanással fenyegető idomtalanúsága is revelatív módon mutatkozik meg. Az üresség a nekropolisz üressége, hiszen „ilyen úr egy élő városban nem keletkezik”. Ugyanakkor a halott várossal szemben jelenik meg a virtuális élet városa, mely ebből a perspektívából ugyancsak egy kísértetváros, és fantazmaszerű jelenléte annak az „egyre sűrűbb és egyre hatalmasabb” úrnek köszönhető, amelyre rátelepült, de ami most mintha azért közeledne a halottak felvonulása felé, hogy bekebelezze a hamis színjátékot. Az anya összeomlik, hiszen szerepjátéka megbomlásának az a tragikus titka, hogy nem rendelkezik már olyan Énnel, ami a kommunista „szerep” mögött még autentikus jelenléttel bírna. Hisztérikus rohamában „még egy utolsónál is utolsóbb erőfeszítést tett, hogy élete ürességén úrrá legyen, és a tribünön ülő elvtársai kedvében járva valahogy felvillanyozza önmagát” (II. 442), és karját dobálva, mint valami megszállott „éljenrákosi, éljenapárt”-kiáltásban tört ki. Ez a kiáltás az elbeszélő első mondatát visszhangozza, hiszen az utópia és a trauma egymásba robbanása azt az értelemvesztettséget „ismétli”, mely a „*Bácska, Baja, légmentes — vigyázz!*” parataktikus lidércnyomását is meghatározta. Ez a túlélők nyelve, akik halottak, még ha az utópia kísérteties virtualitása meg is próbálja elhítenni velük az ellenkezőjét.

